

guidament fa, de nou, un repàs de les característiques de l'anomenat hebreu arcaic pel que fa a la morfosintaxi del verb en els textos així classificats.

Finalment, l'autora s'ocupa precisament dels trets que, de manera evident, no són en cap cas arcaïsmes i que es troben presents en tot el corpus estudiat.

El llibre conté una extensíssima i exhaustiva bibliografia que complementa perfectament l'obra. I ja per acabar, uns índexs molt útils de textos citats, tant bíblics com de diversos arxius de l'Orient Pròxim en escriptura cuneïforme.

ADELINA MILLET ALBÀ
 Institut del Pròxim Orient Antic
 Universitat de Barcelona
 amillet@ub.edu

***Llibre de la Creació.* Edició i traducció de Manuel Forcano. Barcelona: Fragmenta, 2012. 170 p.; 21 cm. ISBN 978-84-92416-59-2. (Sagrats i Clàssics; 6)**

Per la seva estructura i el seu contingut, pel seu missatge i per la seva llengua, el *Séfer Yetsirà* (el *Llibre de la Creació*) és un text únic, insòlit, críptic i especial: la temàtica cosmològica i esotèrica, l'estil sincrètic i amarat de misteri el situen en un lloc preeminent, per la seva raresa i originalitat, dins la literatura hebrea antiga.

Fragmenta Editorial publica, per primer cop en llengua catalana, l'edició bilingüe del *Séfer Yetsirà*, un opuscle escrit en hebreu que ha estat considerat, per alguns, com a text fundacional d'allò que, segles més tard, esdevindrà el corpus de la literatura jueva cabalística. L'acurada edició i la impecable traducció és obra de Manuel Forcano, poeta i doctor en filologia semítica per la Universitat de Barcelona, on ha impartit classes de llengua hebrea i aramea durant molts anys.

Aquesta traducció s'insereix en la col·lecció «Sagrats i Clàssics», recull que pretén oferir una selecció de la millor literatura espiritual del món: els grans textos sagrats de totes les religions i els grans clàssics religiosos de totes les cultures, en traduccions catalanes directes de les llengües originals i amb introduccions aclaridores (pel que fa al judaisme, en aquesta mateixa col·lecció, s'hi ha publicat *La saviesa dels pares d'Israel. El tractat Abot de la Misnà*, traduït de l'hebreu i l'arameu per Joan Ferrer).

L'estructura del llibre que avui ressenyem és clara: s'inicia amb una «Introducció», erudita i amena, que permet endinsar-se en els misteris i interrogants

que presenta el text i que ajuda a situar l'obra històricament, lingüísticament i temàticament (p. 9-43); a continuació, s'ofereix una bibliografia especialitzada sobre càbala jueva i sobre les traduccions clàssiques del *Séfer Yetsirà* (p. 44-48); en acabat, s'edita el text bilingüe hebreu-català: s'hi ofereix la recensió curta (de fet, la que seguiren els jueus catalans i occitans medievals), en sis capítols (p. 49-94), i la recensió llarga, dividida també en sis capítols (p. 95-169). La traducció es veu enriquida d'afegides notes a peu de pàgina, que permeten comprendre millor el contingut del llibre. Pel que fa al text hebreu que hi apareix editat, és el que correspon al fixat en l'*editio princeps* de Màntua de l'any 1562 (la recensió curta se cita com a *Màntua I*, mentre que la llarga, com a *Màntua II*), així com en la versió crítica establerta per Ithamar Gruenwald (p. 43).

La destrucció del temple i de la ciutat de Jerusalem durant la primera guerra jueva (70 dC) per Titus, el futur emperador flavi, i el consegüent inici de la gran diàspora jueva arreu i enllà del Mare Nostrum marcarà, des del punt de vista del judaisme i del seu corpus de textos, un abans i un després profundament distint: d'una banda, es fixen els llibres canònics de la Bíblia Hebrea (concili de Làmnia, ca. 95-100 dC); de l'altra, es comença a escriure tot el corpus exegètic i sapiencial que s'engloba dins de la literatura rabínica (Mixnà, Tosseftà, Talmuds, Midraixos i Targums rabínics), a la vegada que es redacta, segurament pels volts del segle III dC, aquest primer opuscle (proto)cabalístic: el *Séfer Yetsirà*.

Per forma i per contingut, ens trobem davant d'una joia, que, en ple segle XXI, no es pot veure brillar amb tota la seva esplendor perquè aquest tractat enigmàtic guarda una fulgència tan preciosa i antiga que els ulls moderns ja no la poden copsar. La dificultat d'entendre aquest text antic és, doncs, elevada. No pas per forma, car la sintaxi i la morfologia de la llengua hebrea són aparentment clares, ans per contingut: el sincretisme dels mots i de les expressions és el que forneix de misteri l'obra fundacional de la càbala jueva; en aquest sentit, la traducció que ens ofereix Manuel Forcano té la virtut de ser fidel a l'original (s'hi manté, sempre que es pot, el sincretisme) i de conservar la bellesa literària en els mots traduïts, la qual cosa la fa altament encomiable. El contingut d'aquests textos, doncs, és clarament esotèric, amb un estil volgutament fosc i sincrètic, proper al de l'oracle o al dels *sutres* més sublims de l'antiga literatura índia. Una característica important del *Llibre de la Creació* rau en el fet que explica la gènesi del món de manera esotèrica i diferent del relat bíblic del Gènesi (de fet, enlloc de l'obra no se cita cap verset bíblic). En el *Séfer Yetsirà*, Déu crea el món, però ho fa a través del poder de les lletres de

l'alefat hebreu i de la seva pronúncia (potser ens atensem, en aquest aspecte, *mutatis mutandis*, al *lógos* de Filó d'Alexandria i de sant Joan): queda palès, doncs, que la mà redactora beu d'altres fonts, que s'inspira en idees i conceptes astrològics i cosmogònics especialment provinents del gnosticisme i del neopitagorisme (p. 37-38).

En aquest sentit, el *Llibre de la Creació* no s'inspira en el corpus textual previ de literatura jueva intertestamentària (s. II aC – II dC), tan important des del punt de vista místic i apocalíptic: no pren com a font cap dels apocalipsis apòcrifs jueus; tampoc hi ha petges que permetin de relacionar-lo amb la ideologia dualista i escatològica que s'amaga rere els manuscrits sectaris de Qumran (*Regla de la guerra* i *Peixarim*, textos exegètics escatològics, principalment), i així mateix, tampoc, amb l'obra exegètica i filosòfica de Filó d'Alexandria, filòsof i místic jueu (s. I aC – I dC), que interpretà al·legòricament les Escripures de manera neoplatònica.

El *Séfer Yetsirà* és una mostra diferent, trencadora, que ultrapassa tota la tradició d'aquesta literatura jueva escrita a cavall de l'Antic i el Nou Testament: és un dels exemples més importants de literatura esotèrica escrita en hebreu, car ha estat considerada text fundacional de la càbala jueva. Quant a les fonts no jueves d'aquest llibre, Manuel Forcano, a la «Introducció», ens informa que l'especulació numericomística sobre les *sefirot* podria tenir l'origen en l'obra del filòsof neopitagòric Nicòmac de Gèrasa (ca. 60 – ca. 120), originari de Palestina, autor d'una aritmologia mística; així com també en la concepció simbòlica i divina de les lletres fenícies del gramàtic i historiador Filó de Biblos (64-141), amb la qual cosa podríem situar cronològicament el *Séfer Yetsirà* al segle II (veg. p. 29). Així mateix, l'analogia del *Llibre de la Creació* amb els ensenyaments de Marc el Gnòstic (s. II), de l'escola de Valentí, sembla evident: dividia les lletres de l'alfabet grec en tres classes i les considerava unes emanacions simbòliques dels poders dels tres elements superiors. D'altra banda, el testimoni del bisbe Ireneu de Lió (s. II) certifica la importància que els gnòstics atorgaven al poder de les combinacions i permutacions de les lletres per a explicar la gènesi i la formació de la multiplicitat des de la unitat (*Adversus haereses* I, 16; veg. p. 29).

De tot plegat, tal com ho subratlla el traductor, se'n desprèn que «l'autor de l'opuscle que ens ocupa no és sinó un jueu amb inclinacions místiques, que judaïtza conceptes utilitzats pels gnòstics i que ell adapta amb intencions especulatives i màgiques» (p. 32). Aquesta judaïtzació implica, entre d'altres factors, la insistència constant en la unitat de Déu i l'atribució de l'obra al patriarca Abraham, tal com es conclou al final del llibre («heus ací el llibre de les

lletres d'Abraham, el nostre patriarca, que duu per títol les *Lleis de la Creació*. Tot aquell que el contempli posseirà una saviesa il·limitada», p. 167-168).

Quant a la data de redacció, actualment la majoria d'investigadors és del parer que el *Llibre de la Creació* va ser redactat entre els segles II i IV: l'estil i les característiques de la llengua emprada (l'hebreu mixnaic), així com la influència dels corrents neopitagòrics i de les sectes gnòstiques, quant al tema de la mística de les lletres en l'antiguitat tardana, així ho deixen entreveure.

El *Llibre de la Creació*, format per sis capítols, es pot dividir, segons la «Introducció», en quatre parts. En la primera s'introdueixen les «trenta-dues vies misterioses de saviesa» amb què Déu ha creat el món (cap. I, p. 13-16). Aquestes vies són les deu xifres o nombres primordials, les cèlebres *sefirot* i les vint-i-dues lletres de l'alefat hebreu.

Aquestes xifres creades per Déu no són reals, ans abstractes o ideals, i representen l'Esperit de Déu, els tres elements principals de la natura (aigua, foc i aire) i les sis dimensions de l'espai, a partir del qual tot ha estat creat (per als cabalistes de l'edat mitjana, aquestes *sefirot* es convertiran en les deu emanacions de Déu, descrites i estructurades en l'anomenat Arbre de la Vida).

En la segona part es presenten les lletres com a fonament de tota la creació, efectuada per la dinàmica del verb (cap. II, p. 16-17). Tot seguit s'hi exposa com, a partir de la correcta combinatòria de les lletres de l'alefat, apareixen les dues-centes trenta-una portes, que són a l'origen de la gènesi del món: les vies, per tant, mitjançant les quals es duu a terme el procés de creació.

A continuació, en la tercera part s'exposen els tres grups en què han estat dividides les consonants de l'alefat hebreu (cap. III, IV i V; p. 17-19). Les consonants principals, àlef, mem i xin, representen els tres elements primordials (l'aire, l'aigua i el foc), a partir dels quals apareix la creació. Amb la permutació d'aquestes tres lletres principals es creen les tres seccions de l'univers, les tres estacions de l'any i les tres parts en què es divideix el cos humà.

Les consonants dobles corresponen a set lletres (*b, g, d, k, p, t i r*), les consonants que fonèticament sonen oclusives o fricatives, en funció de si s'escriuen, o no, amb *daqueix* (l'excepció, emperò, recau en la *reix*). Amb la permutació d'aquestes lletres es creen els set planetes, els set cels, els set dies de la setmana i els set orificis del rostre.

Finalment, les dotze lletres restants, les simples, són les encarregades de crear les activitats principals de l'ésser humà, així com les dotze constel·lacions del zodíac, els dotze mesos de l'any i els dotze òrgans rectes del cos humà, que fan possible la vida. La combinació d'aquestes lletres simples conté les arrels de totes les coses, així com de l'oposició entre el bé i el mal.

En la quarta part (cap. vi; p. 20) es recopila, de manera resumida, el que ha estat exposat anteriorment. L'aparició, per primera vegada, en aquest capítol del concepte de l'Arbre de la Vida permetrà posteriorment als cabalistes dibuixar la cèlebre estructura on es categoritzen i es jerarquitzen les *sefirot*, les lletres de l'alefat i les trenta-dues vies misterioses de saviesa responsables de la creació. El concepte principal que es desprèn del *Llibre de la Creació* és el d'*harmonia mundi*, segons el qual hi ha tres nivells d'existència: el còsmic, el temporal i el personal, i cada lletra o grup de lletres és a càrrec d'un aspecte de cadascun d'aquests tres nivells.

Celebrem la publicació en català d'aquest llibre, fita cabdal del que segles més tard esdevindrà el corpus textual de la càbala jueva, i en recomanem vivament la lectura: amb aquesta acurada i precisa traducció, Manuel Forcano brinda al lector l'oportunitat d'endinsar-se, a través de la paraula, en la riquesa d'un món que esdevé màgic i obre una porta d'accés a la bellesa d'uns textos de contingut transcendent i enigmàtic, d'uns mots antics i remots que ens parlen d'una via nova per a entendre el món i la seva creació, mitjançant les lletres i la seva pronúncia: «A través de trenta-dues vies misterioses de saviesa, / el Senyor dels Exèrcits ha traçat el seu univers / de tres maneres: / amb l'escriptura, amb el nombre i amb el relat» (cap. i, p. 53).

EULÀLIA VERNET I PONS
Universitat de Barcelona
eulaliavernet@ub.edu

Dolors BRAMON. *Moros, jueus i cristians en terra catalana: Memòria del nostre passat.* Lleida: Pagès, 2013. 150 p.; 24 cm. ISBN 978-84-9975-314-0. (Guimet; 176)

Darrerament, sembla que la literatura de divulgació històrica viu temps d'esplet i atrau un públic ample i heterogeni; si més no, la quantitat de publicacions periòdiques d'aquesta índole que els quioscos exhibeixen també en dona testimoni. Ja sabem que la quantitat no comporta pas la qualitat i, per això, cal remarcar d'entrada que l'obra que aquí ens ocupa presenta una síntesi molt útil i aclaridora sobre un tema força «oblidat» pels historiadors del nostre passat. En tot cas, quan es tracta de fer memòria de la presència històrica de moros i jueus frec a frec amb cristians en terra catalana, i en especial durant el període formatiu de l'actual Catalunya, la qüestió sol provocar controvèrsies sovint condicionades per la projecció en pretèrit de tota mena de fò-